

**КАЛЬВІНІСТСЬКА РЕФОРМАЦІЯ
В ЖЕНЕВІ В ПЕРІОД ПАНУВАННЯ
СТАРОЇ АРИСТОКРАТІЇ (1540–1554 РР.)**

**CALVINISTIC REFORMATION IN GENEVA DURING
THE REIGN OF THE OLD ARISTOCRACY
(1540-1554)**

Осмоловська О. Ю.,

кандидат історичних наук, доцент,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail:
osmolovska.olena@gmail.com

Мініч Н. П.,

магістранта факультету історичної освіти,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна), e-mail:
minichnadin96@ukr.net, minich_nadia@orcid.org

Osmolovskaya O. Yu.,

*Candidate of Historical Sciences, Associate
Professor, National Pedagogical Dragomanov
University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
osmolovska.olena@gmail.com*

Minich N. P.,

*graduate student of the Faculty
of Historical Education, National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine), e-mail:
minichnadin96@ukr.net, minich_nadia@orcid.org*

*Розглядається діяльність Ж. Кальвіна та його роль в історії
Реформації. Висвітлюється реформування церкви та участь Кальвіна
в справі Мігеля Сервета, що продемонструвало фанатичність та
відданість своїм ідеям «Женевського папи».*

Ключові слова: Жан Кальвін, Мігель Сервет, церква, Женева,
«Християнська інституція».

*The work of J. Calvin and his role in the history of the Reformation
are considered. The reform of the church is also considered and Calvin's
participation in the Miguel Servet case, which demonstrated fanatics and
devotion to his ideas of the «Pope of Geneva».*

Keywords: John Calvin, Miguel Servet, church, Geneva, «Christian
institution».

У XVI ст. особистість Кальвіна зіграла дуже велику роль в історії Реформації. Його образ дослідники трактують неоднозначно, для одних він виступає як великий реформатор, проповідник, для інших нестерпний «женевський папа», що перетворив життя багатой Женеви на монастир. Реформація поклала край пануванню католицької церкви та надала можливість кожній людині приймати чи відкидати ті чи інші релігійні ідеї.

Україна зараз переживає переломний момент в історії православної церкви і реформація, яка в свій час змінила життя Європи, її помилки, проблеми та досвід, є корисними для ретельного аналізу, що й і зумовлює актуальність даної проблеми.

Діяльність Ж. Кальвіна в період 1540–1554 рр., його роль в житті Мігеля Сервета майже не дослідженні в українській історіографії, тому це стало метою даної наукової розвідки.

Завдання сформульованої теми дослідження полягає у тому, щоб проаналізувати діяльність

Ж. Кальвіна в Женеві, розглянути детально реформування церкви, протиріччя, які виникли між Жаном Кальвіном Мігелем Серветом, визначити причини конфлікту.

Дослідженням даної проблеми займалися зарубіжні, радянські та українські історики – Р. Ю. Виппер, Н. У. Ревуненкова, Б. Д. Порозовская, Б. Ф. Поршнев, Г. Х. Міттера та інші. Головним джерелом є твір Жана Кальвіна «Повчання в християнській вірі», або «Сповідь християнської віри» (Institutio Chnstianae Religionis). Цей твір став основою кальвінізму, в ньому висвітлені основні догми нової релігійної течії.

Перебування Кальвіна в Німеччині сильно змінило позицію, погляди щодо церкви: він турбується про долю протестантизму у всій Європі. У 1540 р. на виборах здобули перемогу прихильники вигнаних реформаторів. Через рік Кальвін як переможець, повертається в Женеву і з цього моменту до самої смерті (1564 р.) протягом більше двадцяти років панує в Женеві

Незадовго до повернення він прославився на весь протестантський світ. У Ліоні йшли переговори щодо повернення Женеви до католицизму. Кардиналу Садолету, колишньому секретарю Лева X, людині шляхетного характеру і великої терпимості, було доручено скласти відозву до женеваців. Садолет з великою майстерністю справився зі своєю задачею, його послання справило враження на весь католицький світ. Кальвін не міг стояти осторонь цієї проблеми і взявся за написання відповіді Садолету, яка вважається одним з найбільш блискучих творів теологічної полеміки XVI століття, її читали з захопленням не лише в Женеві, але і у всій протестантській Європі, вона навіть заслужила похвалу Лютера [5, с. 104]. Після цього авторитет Кальвіна все більш і більш зростає серед протестантів всієї Європи.

Женева перетворилась на притулок протестантів з різних країн світу, тут можна було отримати вищу богословську освіту у протестантському дусі. Наплив іноземців, що були прихильниками реформатора, був досить великий і тепер Кальвіну не загрожувала боротьба з опозицією. У зв'язку з посиленням переслідувань протестантів у Франції, вони змушені були емігрувати до Женеви. Кальвін сам їх кликав, домагався для них прав громадянства (наприклад, у 1555 р. в один день було прийнято триста нових громадян), надавав їм заступництво, і згодом ці люди ставали головними агентами його диктатури [6, с. 140].

Релігійні вихідці з різних країн знаходили в Женеві свій притулок, а з неї виходили фанатичні і стійкі проповідники протестантизму, звідси ж посилали бажаючих чинити опір силі католицьких пап. Вже на початку 40–х років Филип Меланхтон думав, що у випадку завоювання Німеччини турками, Женева буде головним оплотом реформації. Поки живий був Лютер, тобто до середини 40–х років, першість у протестантському світі належало Віттенбергу, але вже після смерті Лютера найвпливовішим авторитетом для протестантів стає Кальвін, а місце Віттенберга

займає Женева, хоча тільки до кінця свого життя Кальвін домогся створення тут академії, в якій могли б здобувати богословську освіту майбутні проповідники [9].

Найбільше значення Женева мала для сусідньої Франції, більшість емігрантів, які тут поселялись, були французи, у Францію ж відправляли з Женеви найбільш фанатичних проповідників. Самого Кальвіна з Францією пов'язували національні симпатії, французьких одновірців він укріплював у вірі у часи гонінь своїми листами, до них посилав він своїх учнів [7].

У середині XVI ст. реформаційний рух у більшості країнах Європи прийняв кальвіністичний напрямок і встановлюються зв'язки нових церков з Женевою. Кальвін підтримував зв'язок з впливовими особами протестантизму не тільки Франції а також з іншими країнами. В інших католицьких країнах – в Польщі, в Шотландії, діяли одночасно учні Кальвіна – Ян Лаский і Джон Нокс (Кпox). Коли в Англії відбувалася реформація, Кальвін писав листи і до юного короля Едуарда VI, і до герцога Сомерсета, і до архієпископа кентерберійського Томаса Кранмера. Кальвін писав листи до правителів, присвячував їм свої твори (королю датському, шведському, польському та ін.). Польського короля Сигізмунда II Августа він переконував прийняти реформацію в своїй державі [6, с. 85]. Новоутворені протестантські церкви зверталися до нього за порадами і вирішенням спірних питань, серед поважних протестантів його голос був дуже авторитетним. В 1556 р. Кальвіна запросили у Франкфурт, щоб він допоміг у вирішенні місцевих церковних чвар. Про це свідчать листи Кальвіна яких лишилося близько 4 тисяч [1, с. 453].

Для папи і імператора, католицького духовенства і взагалі для католиків Кальвін був самим ненависним еретиком, а Женева – найжахливішим гніздом ересі. Кальвіністи ставилися вкрай різко до католицьких догматів, до папства, до зовнішньої сторону культу, в якій бачили просте ідолопоклонство. Духовному, естетичному характеру католицького богослужіння Кальвін протиставляв голі стіни храмів, без всяких зображень і прикрас, молитовні зібрання з довгими проповідями і без усякої розкоші. Кальвіном були скасовані всі свята, крім неділі, яка повинна була шануватися, як іудейська субота. На богослужбову музику він дивився, як на потурання людській слабкості [7, с. 65].

Варто пригадати, якими були тенденції середньовічного католицизму по відношенню до держави і світського життя, по відношенню до окремої особистості, до її внутрішньої та зовнішньої свободи, для того, щоб визначити в кальвінізмі ніби нові риси тих же принципів. Своїм більш універсальним характером порівняно з суто національним духом лютеранства і цвингліанства кальвінізм нагадує католицький космополітизм. Глузливе порівняння Женеви з Римом і Кальвіна з папою мало серйозне підґрунтя. Якщо Лютер підпорядковував церкву державі, то

в Женеві церква загрожувала поглинути державу, теократичний принцип католицизму відроджується тут з новою силою. Протестантське духовенство в Женеві отримало право керувати всім життям світських людей, було відновлено старі відносини між кліром і мирянами. Кожна людина повинна була підкорятися суворій дисципліні. Моральна суворість женевського життя була недалекою від середньовічного аскетизму, хоча вихідні пункти як католицизму, так і кальвінізму були різні. Справа дійшла до того, що Женева під час Кальвіна зробилася ніби одним великим монастирем, доречно пригадати зауваження Вольтера, що Кальвін відкрив двері монастирів не для того, щоб випустити звідти монахів, а щоб навпаки, загнати туди людей [1, с. 404]. В дусі середньовічного католицизму Кальвін заперечував свободу людського розуму, стверджуючи, що нецтво віруючого вище зухвалості розумного. Таким чином, основні риси католицизму з його теократичними і клерикальними тенденціями, із запереченням індивідуальних потреб відроджувались у нових формах, і завдяки цьому в середині XVI ст. у Західній Європі відбулося зіткнення між двома релігійними системами, що однакво прагнули до панування над особистістю і суспільством.

«Єдинорятуюча» церква, за вченням Кальвіна, повинна була мати устрій, запропонований апостолами в перші століття християнства. Найвищу владу у церкві він віддавав зборам віруючих. Вони мали право призначати спеціальних людей для здійснення богослужіння та охорони чистоти віри і моралі, тобто громада вручила свою владу магістрату. Право бути обраним пастором обмежувалося вимогою випробування в здатності займати цю посаду. Таким чином у Кальвіна, як у Цвінглі, церква отримувала республіканську форму правління. Церковна влада, встановлена в Женеві, була наступною: по–перше, проповідники (або пастори), яким, як служителям (міністрам), слова Божого, належали першість в церковному управлінні і дійсне право обрання у цей сан (так як громаді в даному випадку належало тільки принципове та формальне право); за ними йшли вчителі (доктора), колишні, так би мовити, експерти з богословських питань; третє місце займали старійшини (сеньйори) з мирян, що обиралися з членів однієї з урядових рад за угодою проповідників для адміністративної діяльності; були ще дякони, які відповідали за справи добродітності. З пасторів і старійшин складався пресвітерії, або консисторія, яка наглядала за правлінням членів громади, за виконанням ними релігійних обов'язків, тобто за відвідуванням богослужінь, проповіді, причастям, за повсякденним життям, за поведінкою громадян. Цій колегії належало право відлучати від церкви невірних. Проповідник, який довів чистоту своєї віри і свого життя, здатність повчати народ, через рукоположення ставав обраним, раді, і народу давалося право його відхилити, якщо на те були підстави [1, с. 321]. Скрізь, де

затверджувався кальвінізм, його послідовники прагнули організуватися в самостійні громади, які керувалися «всемогутніми» пасторами, хоча і при контролі з боку народу.

Кальвін реорганізував і державний устрій Женеви в аристократичному дусі, відсунувши на задній план загальні збори громадян і зосередив всю владу в малій раді яка складалась з 25 членів. Церкву і державу Кальвін уявляв собі, як дві сторони монети, однаково необхідні для блага людей. Однак, в практичному житті, це було злиття церкви і держави, що давало перевагу церкві, таким чином в його політиці був досить сильним теократичний елемент. Відводячи світської влади належну їй сферу, Кальвін заперечував за нею всяке право над совістю і справами релігії (на протипагу Лютеру), але в той же час він зобов'язував державу всіма способами, які були в її розпорядженні, сприяти церкві, підкоряючись її керівництву і караючи ідолопоклоніння і богохульство. Церковна організація Кальвіна допускала до управління світський елемент в особі старійшин, і це навіть було приманкою для мирян, які бажали мати вплив в церковному житті (наприклад, у Польщі, де кальвінізм приймали пани й багата шляхта). Старійшини були потрібні як знаряддя духовної влади, зосередженої в руках пасторів. Пастори, приносячи присягу у дотриманні своїх обов'язків, обіцяли підкорятися законам держави лише з застереженням щодо обов'язків до Бога. Пасторам ставилося в обов'язок не тільки відправляти молитви і повчати народ, але і слідкувати за релігійним і моральним життям всього народу, вони становили особливу колегію (*venerablecompagnie*), яка щотижня збиралася на засідання, на чолі з самим Кальвіном і тут нерідко обговорювалися і створювалися для внесення до міської ради проекти заходів суто цивільного характеру. За угодою з пасторами обиралися старійшини, що судили релігійні і моральні проступки, в якості членів консисторії вони мали право домашнього обшуку, і в їх розпорядженні був таємний нагляд за громадянами [2, с. 419]. Все, що тільки міг би придумати клерикалізм, було дано кальвіністському духовенству.

Вище вже було зазначено, з якою фанатичністю Кальвін вимагав від членів церкви дотримання правил суворої моральності. Індивідуальна свобода приносилася в жертву монастирським порядкам життя. Людина, за Кальвіном, є істота, від природи маюча схильність до зла і непокори, а тому, вчив він, людину потрібно тримати в строгості. Завдання світської влади, на його думку, полягає в тому, щоб карати без послаблення і жалості не лише за злочини кримінального характеру, але і за образи нанесені Богу, за різні види аморальності. Покараннями були: смертна кара, ув'язнення, стояння біля ганебного стовпа, штрафи, вигнання. Громадяни Женеви зобов'язані неухильно відвідувати церкву, і неодмінно в своїй парафії. Якщо хто—небудь з нагоди хвороби три дні знаходився в ліжку, то мусив покликати пастора і причаститися. Селян за виконання

католицьких обрядів саджали у в'язницю. Час від часу проводилися домашні обшуки, і відбиралися легковажні книги та речі, що можуть принести шкоду людині. Відвідування корчми без потреби тягло за собою штраф, відвідування театру, й танців заборонялося. Каралися відлученням від церкви і світськими карами навіть незначні проступки проти благопристойності... Образа Бога було дуже широке поняття, під нього можна було підвести масу різних вчинків [2, с. 483]. Крім фанатиків, яких було особливо багато серед іноземців, в Женеві були і люди, які не хотіли миритися з такими правилами, і проти них були спрямовані всі зусилля Кальвіна. Положення, яке Кальвін займав в Женеві, можна порівняти з диктатурою, оскільки він мав великий вплив на всі справи республіки, але Кальвіну також доводилося боротися зі значною опозицією.

Вже в 1547 р. утворилася в Женеві партія, що бажала більшого підпорядкування консисторії та колегії пасторів міській раді за цвинглианським зразком. Члени цієї партії стали проникати в міську раду, їх однодумці влаштовували пасторам ворожі демонстрації або демонстративно порушували моральну дисципліну. На вулицях часто відбувалися сутички, робилися спроби повстання (остання з них була припинена у 1555 р.).

Зрозуміло, що вільного розвитку науки, освіти, культури кальвінізм не допускав. Освіта, розвитку якої сприяв він в Женеві, була виключно релігійна, читання легких літературних творів (наприклад рицарських романів) заборонялося. В 1547 р. був підданий тортуру, а потім смертної кари невідомий Грює. При обшуку у нього знайшли власноручні записки, де відкидалося безсмертя душі, а Кальвін називався шарлатаном, що хоче стати папою. Також Грює доводив, що покарання повинні накладатися тільки за державні та кримінальні злочини. Відхилення від своєї догми Кальвін не допускав і всляк переслідував незгодних, його нетерпимість знову нагадує католицизм [1, с. 502].

Найгучнішою справою, в якій проявилася нетерпимість Кальвіна, було спалення на вогнищі знаменитого антикальвініста першої половини XVI століття Мігеля Сервета.

Мігель Сервет (Мігель Серведо), який народився в одному році з Кальвіном, був родом з Іспанії. Рідні бажали щоб хлопчик став священиком і почали дуже рано вчити. Блискучі здібності Сервет проявив, коли йому було ледве п'ятнадцять років, працюючи секретарем духівника Карла V, що дало йому можливість побувати в Італії та Німеччині. Сервету хотілося відновити християнство в початковій апостольської чистоті. Особливо здавалося йому сумнівним церковне вчення про троїчність Божества. У 1531 р. виходить твір Сервета під заголовком: «De Trinitatis Erroribus». Видати його у Франції, де в той час жив його автор, було неможливо, Сервет змушений був їхати до Німеччини де в 1532 р. вийшли в світ його «Два діалога про Трійцю». Після видання «Двох діалогів» він почав писати головний свій твір — «Відновлення християнства» (*Christianis mirestitutio*). Ця велика

праця побачила світ у 1553 р. В цьому трактаті він вже досить різко критикує реформаторів, бажаючи схилити їх на свій бік. Слово і дух вважав він не є особи Божества. Слово є божественний розум, який втілює в Ісусі Христі, а Дух є душа світу, що з'єдналась із подихом життя і складала душу Ісуса Христа. Християнська віра є надія, Ісус Христос є син Божий, який помер і воскрес заради нашого спасіння. Сервет визнає хрещення і причащення, але дивиться на них з особливо, з містичної точки зору, через хрещення відкривається людині дух Христов, через причащення – тіло Христове. Це як нове народження, внутрішня людина через ці таїнства складається з тих же елементів, з яких складається преображене тіло і дух Христа. Хрещення, на думку Сервета, можна здійснювати тільки над дорослими людьми [9].

До римської церкви він, подібно Кальвіну, ставився з крайньою ворожістю, він називає її Вавилоном, Содомом, а католицьких священників – наступниками жерців Марса, Ізиди і Юнони. З протестантами він теж полемізував, доводячи необхідність добрих справ, молитви і аскетизму, а не однієї лише віри. «Відновлення християнства» не дозволили друкувати, Сервет написав листа до Кальвіна, в якому задає кілька богословських питань і посилає рукопис книги. Кальвін був страшенно обурений її змістом і прямо заявив одному зі своїх сподвижників, що якщо б Сервет потрапив в Женеву, то його було присуджено до смертної кари. Сервет в цей час жив у В'єнні займаючись медичною практикою, але під чужим ім'ям. Там він друкує свою книгу у великому числі примірників, не назвавши в ній, ні свого прізвища, ні назви друкарні. Однак, в'єнський архієпископ притягнув його до суду за підозрою в авторстві. Сервету вдалося, зняти з себе підозру, і так як прямих доказів проти нього не було, то він був відпущений і залишився жити у В'єнні. Тоді Кальвін повідомив католицькому духовному суду листи Сервета, що доводили його авторство. Вченому довелося тікати з міста, суд засудив як його самого, так і його книгу до спалення. Сервет попрямував до Неаполя, де хотів займатись надалі медичною практикою. Дорогою він зупинився в Женеві та був арештований за доносом самого Кальвіна, який перебував на той час в боротьбі з опозицією і боявся, аби Сервет не об'єднався з нею. Почався судовий процес, під час якого допит нерідко перетворювався на теологічний диспут. Кальвін вказував на зв'язок учення Сервета з політично небезпечним анабаптизмом, і це звинувачення сильно вплинуло на рішення міської ради. У цьому процесі зіткнулися дві протилежні точки зору. Сервет відстоював свободу совісті та вказував на приклад древньої церкви, яка тільки відлучала і виганяла еретиків, Кальвін посилався на закони візантійських імператорів, які наказували страчувати еретиків смертю. У В'єнні дізналися, що Сервет заарештований в Женеві, та вимагали його повернення, але женевська міська рада, за наполяганням Кальвіна і за згодою інших швейцарських церков, вирішила

еретика стратити через спалення [9, с. 62]. Кара Сервета ясніше всього доводить, з якою повнотою і силою відродилися у кальвінізмі принципи середньовічного католицизму. Слід згадати слова відомого філософа – просвітника Вольтера який писав у своїй праці «Досвід про звичаї», що страга Сервета справила на нього більше враження, ніж всі багаття інквізиції [7, с. 140]. Найбільш різко виступив проти Кальвіна з приводу спалення Сервета, Каstellіон (під псевдонімом Беллія.) Кальвін змушений був виправдовувати свою точку зору в «Defensio orthodoxae fidei de sacra Trinitate contra prodigiosos errores M. Serveti» (Захист правої віри в святу Трійцю проти жахливих помилок М. Сервета, 1554 р.) [9].

На переконання Жана Кальвіна, Женева, зміцнившись зсередини, повинна була стати бастионом Реформації. Світська влада міста була повністю підпорядкована церковній. Кальвін мав величезний вплив і міг усувати людей які не підтримували його. Так, у 1544 р. він домігся зміщення ректора Женевської колегії [3].

Діяльність Кальвіна не обмежувалася, реформою церковного устрою. Одночасно він працює над проектом цивільних реформ. На початку 1543 року комісія, яка працювала під його керівництвом, встановила певні рамки для діяльності різних державних органів, обов'язки посадових осіб. Весь державний устрій Женеві отримав аристократичний і в той же час суворо релігійний характер.

Ще важливішим, ніж всі ці постанови, був вплив, який реформатор надавав своїм особистим втручанням у всі сфери суспільного життя. Фактично над усіма установами височіла владна постать самого «женевського папи». На управління державою Кальвін мав такий ж необмежений вплив, як і на духовну колегію.

При такому контролі система покарань, не могла відрізнятись м'якістю. Смертна кара призначалась за злочини різного характеру. Смерть богохульнику, смерть тому, хто захоче підірвати існуючий лад держави, смерть сину, який прокляне або вдарить батька, смерть порушників подружньої вірності, смерть еретикам.

На початку 1545 року чисельність обвинувачених у чаклунстві так зросла, що всі темниці були ними переповнені, а тюремний доглядач доповідав раді, що не може більше приймати арештантів. Поводження з ними було істинно варварським. Часто обвинувачені вмирили під допитом, продовжуючи стверджувати свою невинність, інші в розпачі самі позбавляли себе життя «по навіюванню сатани», як свідчать протоколи [1].

Результати цієї системи, як вже було зазначено, були вражаючі. Гучне життя багатого міста з живим рухомим населенням змінилося. Під пильним оком консисторських цензорів, під вічною загрозою, життя женеців набуло характер суворої релігійності, порядку і дисципліни, якого ми не зустрічаємо в жодній церкві. Збори ради, яка відкривалась молитвою і благочестивою

проповіддю, були більш схожі на церковні, ніж на державні.

Женева втратила своє попереднє торгове і промислове значення, проте як зазначає французький дослідник Жуль Мішле, вона стала «містом духу, заснованим стоїцизмом на скелі приречення» [7, с. 156].

Кальвінізму у період панування старої аристократії були властиві дріб'язкова регламентація особистого і суспільного життя віруючих у дусі святої благопристойності, нетерпимість до всякого роду вільнодумства, яке обмежувалося найжорстокішими заходами.

Список використаних джерел

1. Виппер, РЮ., 1894. 'Церковь и госпдарство в Женеве XVI в Влияние кальвинизма на политические учения и движения в XVI в.', М., 766 с.
2. Виппер, РЮ., 1894. 'Церковь и государство в Женеве в эпоху кальвинизма', М., 763 с.
3. Капелюш, Ф., 1931. 'Религия раннего капитализма', М., 280 с.
4. Кальвин, Ж., 1997. 'Наставление в христианской вере', Т.1., М., 581 с.
5. Міттер, ГХ., 1995. 'Основные идеи кальвинизма', М., 236 с.
6. Порозовская БД., 1899. 'Иоганн Кальвин. Его жизнь и реформаторская деятельность', М., 104 с.
7. Ревуненкова, НВ., 1981. 'Идея гуманизма в трактовке Жана Кальвина. Культура эпохи Возрождения и Реформация', Л.: *Наука*, 268 с.
8. Ревуненкова, НВ., 1997. 'Путь христианского совершенства в моральном учении Кальвина. Культура Возрождения и религиозная жизнь эпохи', М.: *Наука*, 224 с.
9. Цвейг, С., 1986. 'Кастеллио против Кальвина. Совесть против насилия', М.: *Мысль*, 238 с.

References

1. Vipper, RYu., 1894. 'Tserkov' i gospdarstvo v Zheneve XVI v Vliyaniye kal'vinizma na politicheskiye ucheniya i dvizheniya v XVI v. (The Church and the State in Geneva XVI in the Influence of Calvinism on political studies and movements in the XVI century)', М., 766 s.
2. Vipper, RYu., 1894. 'Tserkov' i gosudarstvo v Zheneve v yepokhu kal'vinizma (The Church and the State in Geneva in the Era of Calvinism)', М., 763 s.
3. Kapelyush, F., 1931. 'Religiya rannego kapitalizma (Religion of early capitalism)', М., 280 s.
4. Kal'vin, ZH., 1997. 'Nastavleniye v khristianskoy vere (Christian Instruction)', Т.1, М., 581 s.
5. Mitter, GX., 1995. 'Osnovnyye idei kal'vinizma (Basic ideas of Calvinism)', М., 236 s.
6. Porozovskaya, BD., 1899. 'Iogann Kal'vin. Yego zhizn' i reformatorskaya deyatel'nost' (Johann Calvin. His life and reform activities)', М., 104 s.
7. Revunenкова, NV., 1981. 'Ideya gumanizma v traktovke Zhana Kal'vina. Kul'tura epokhi Vozrozhdeniya i Reformatsiya (The idea of humanism in the interpretation of Jean Calvin. Culture of the Renaissance and the Reformation)', L.: *Nauka*, 268 s.
8. Revunenкова, NV., 1997. 'Put' khristianskogo sovershenstva v moral'nom uchenii Kal'vina. Kul'tura Vozrozhdeniya i religioznaya zhizn' epokhi (The Path of Christian Perfection in Calvin's Moral Teaching. Culture of the Renaissance and the religious life of the era)', М.: *Nauka*, 224 s.
9. Tsveyg, S., 1986. 'Kastellio protiv Kal'vina. Sovest' protiv nasiliya (Castellio vs. Calvin. Conscience against violence)', М.: *Mysl'*, 238 s.